

УДК 314.74; 316.4.063

О.О. Пономарева, канд. філол. наук

Римський університет "La Sapienza" (Італія)

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКИХ ІММІГРАНТІВ У ІТАЛІЇ З ПОГЛЯДУ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті аналізуються масштаби, соціальні аспекти, суспільні чинники та особливості трудовою міграції з України до Італії у взаємозв'язку з міграційними процесами у світовому і спільноєвропейському просторі.

Ключові слова: трудова міграція, соціальний вимір міграційних процесів, соціальна ідентичність, реальна інтегрованість іммігранта.

Трудова міграція з країн Центральної та Східної Європи відбиває загальну динаміку міграційних процесів у глобалізованому світовому просторі. Водночас її вирізняють певні характеристики, зумовлені специфікою зазначеного регіону: глибинними політичними, економічними та соціальними перетвореннями внаслідок переходу від тоталітарної системи до інших форм організації суспільства. Як правило, настання політичної й економічної стабілізації в цих країнах сприяє поверненню трудових мігрантів на батьківщину; в інших випадках феномен тривалої й масової еміграції може свідчити про відсутність суттєвих змін як в економіці, так і в політичному управлінні. У ряді аспектів соціальний вимір та суспільний чинник виявляються визначальними для успіху або неуспіху будь-яких трансформацій, ефективного політичного й економічного розвитку окремих країн. Очевидні якісні відмінності між різними державами Центральної та Східної Європи: за період, що минув з часів розпаду соціалістичного табору та СРСР, одні з них зуміли стати членами Євросоюзу та НАТО, тоді як в інших досі відсутні чіткі ціннісні орієнтири та визначеність у стратегії внутрішнього й зовнішнього розвитку. Симптоматично, що країни регіону – нечлени ЄС більшою мірою зазнають на собі впливу процесів масової міграції, чий основний потік спрямований до країн Євросоюзу. Мета даного дослідження – аналіз зовнішньої трудової міграції з точки зору формування нової соціальної ідентичності, здатної вплинути на трансформацію суспільних процесів та відносин, відтак змінити моделі індивідуальної та суспільної поведінки. Предмет дослідження – українська трудова імміграція в Італії¹ в контексті теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела. Її основні установки проілюстровані на прикладі конкретних мігрантів з України, що тривалий час перебувають на заробітках в Італії.

¹ За даними Євростату, Україна посідає перше місце в Європі за кількістю емігрантів; серед країн Євросоюзу основним реципієнтом українських мігрантів є Італія.

УКРАЇНЬСЬКА ІМІГРАЦІЯ В ІТАЛІЇ

У сьогоднішній Італії легальні іммігранти становлять 7,0% загального населення [16, с. 13]. Водночас Італія вирізняється найстарішим серед країн Євросоюзу населенням та одним з найнижчих показників народжуваності. Якщо ця тенденція зберігатиметься, то через 30 років Італія долучиться до країн з найбільшим коефіцієнтом присутності іммігрантів. Відтак сьогодні Італія активно розробляє нові основи імміграційної політики та ефективні моделі інтеграції. До останнього часу переважала тенденція, що пов'язувала імміграцію насамперед з питаннями внутрішньої безпеки, тому весь комплекс імміграційного законодавства Італії засновується на заходах обмежувально-репресивного характеру. Зокрема, з липня 2009 р. чинні нові правила безпеки, згідно з якими нелегальний в'їзд та перебування на території країни вважаються карним злочином. Такі жорсткі заходи певною мірою зумовлені об'єктивною ситуацією в суспільстві, що пережило надто різкий перехід від стану еміграції до стану імміграції. Масовий в'їзд іноземців на територію Італії почався з 80–90-х рр. минулого століття. Тоді в період інтенсивного економічного зростання спостерігався значний попит на некваліфіковану робочу силу, задіяну переважно у сфері будівництва, сільського господарства, а також у домашньому секторі. З того часу приплив трудових іммігрантів до Італії щороку зростає, незважаючи на суттєві зміни умов на ринку праці порівняно з початковим періодом та особливо внаслідок фінансово-економічної кризи 2008 р. Масовість феномену імміграції, а також його здатність впливати на демографічну та соціальну структуру італійського суспільства спонукають до пошуків дієвих механізмів інтеграції іммігрантів в італійське правове й соціокультурне середовище. З 1998 р. в Італії чинний закон № 40, де відбиті загальний принцип і стратегія інтеграції: долучення до єдиної італійської політичної нації на основі сповідування спільних цілей та цінностей при збереженні культурного розмаїття. При цьому бракує механізмів, здатних забезпечити реалізацію цієї моделі інтеграції. Одним із її складників є так звана *етноінтеграція*, а саме дослідження специфіки різних етнічних груп на основі кількісних та якісних показників їх задіяності на ринку праці та присутності в соціальному просторі.

За офіційними даними італійських джерел, на території країни легально перебувають 174 129 українських громадян, утворюючи п'яту за чисельністю іноземну громаду Італії – після Румунії, Албанії, Марокко й Китаю [16, с. 13]. Насправді ця цифра не відбиває реального стану української присутності в Італії. Вищенаведена статистика здійснюється на підставі кількості в'їзних національних віз для тривалого перебування, виданих консульськими установами країн – членів Євросоюзу в країнах походження мігрантів, та за кількістю дозволів на перебування, виданих органами внутрішніх справ країн-реципієнтів. Офіційні цифри не враховують, зокрема, осіб, які на момент оприлюднення статистичних даних мали документи на перебування в стадії поновлення; лише частково обліковані неповнолітні українці, присутні на території Італії. Таким чином, кількість

українців з офіційним дозволом на перебування в Італії могла б скласти щонайменше 250 тис. Окрім того, питання статистики суттєво ускладнюється чинником нелегальної міграції, позаяк значна кількість українських громадян перебуває в Італії без законних підстав. Саме по собі явище нелегальної міграції доволі неоднозначне. З одного боку, в ній справді криються реальні загрози для внутрішньої безпеки країни-реципієнта; з іншого боку – для багатьох категорій мігрантів нелегальний в'їзд на територію Італії нерідко виявляється єдино можливим з огляду на жорсткі норми імміграційного законодавства. Нелегальна міграція в багатьох випадках стає першим кроком до набуття легального статусу, оскільки уряд Італії, з огляду на існуючі проблеми, періодично вдається до заходів легалізації присутніх на території іммігрантів. Перша масова легалізація була проведена у 2002 р. Саме вона "виявила" в Італії присутню вже на той час 100-тисячну українську громаду. У вересні 2009 р. уряд країни здійснив вибірково легалізацію трудової категорії домашніх робітниць та доглядальниць за хворими й людьми похилого віку, що дало можливість узаконити перебування на території Італії 37 178 українським громадянам. При цьому українці виявилися лідерами за кількістю запитів на легалізацію – 12,6% від загальної кількості. За експертними даними, сьогодні в Італії перебуває від 400 до 600 тис. українців [7, с. 31]. Нелегальний статус українських мігрантів до певної міри зумовлений специфікою їхньої трудової діяльності – обслуговування приватних приміщень та догляд за людьми похилого віку. Очевидно, що в цій приватній сфері облік та контроль за дотриманням трудового й податкового законодавства вельми незначний порівняно з іншими сферами зайнятості. Ця своєрідна маргінальність спричинила серед іншого й той факт, що попри значні кількісні показники, сучасна українська імміграція в Італії залишається найменш вивченою порівняно з іншими етнічними групами. Українська громада посідає перше місце за наявністю в ній жінок: 79,4% від загальної кількості іммігрантів, причому з великим відривом від решти "жіночих" громад ("найближчі" Молдова – 66,4%, Філіппіни – 58,1%) [16, с. 125]. Українці мають один з найвищих серед іммігрантів показник рівня освіти й професійної підготовки: понад 60% володіє дипломами про вищу й середню спеціальну освіту (середній показник серед інших іноземних громад не перевищує 40%) [10, с. 300–305]. Примітно, що показник присутності неповнолітніх в українській общині невисокий (не більше 10%) [24, с. 144–145], особливо на тлі загальної тенденції: чим численніша іноземна громада, тим більше в ній дітей. Українські жінки, приїжджаючи в Італію з метою працевлаштування, мусять залишати на батьківщині свої родини та дітей принаймні на першій стадії свого міграційного проекту. У західній соціології широко використовується термін *транснаціональні родини*, яким позначається феномен проживання в різних країнах батьків та дітей. Український семантичний відповідник є більш жорстким і позначається терміном *соціальне сирітство*. В Україні найбільш комплексно це питання досліджує Львівський міжнародний інститут освіти, культури й зв'язків з діаспорою. У 2009–2010 рр. Італійське відділення Міжнародної орга-

нізації з міграції здійснило пілотний проект із вивчення феномену транснаціональних родин українських трудових мігрантів "Зміцнення потенціалу органів місцевої влади в Україні щодо поліпшення міграційної та соціально-освітньої політики на користь дітей, жінок та місцевих громад" [19].

Останнім часом почастишали випадки возз'єднання українських матерів в Італії зі своїми неповнолітніми дітьми. Це свідчить про певну стабілізацію іммігрантів, коли невизначене в часі та в статусі перебування перетворюється на більш сталий міграційний проект; насамперед, з'являються матеріальні передумови для доправлення дітей на постійне проживання в Італію. Для возз'єднання родин переїжджають, як правило, діти підліткового віку, які неминуче стикаються з проблемами мовно-культурної й психоемоційної адаптації та, згодом, соціальної інтеграції. Слід зазначити, що сьогодні йдеться про перше покоління українських іммігрантів в Італії, але вже тепер варто започаткувати дослідження інтеграційної та ідентитарної проблематики другого (народженого й вихованого в країні нового перебування) та третього покоління новітніх українських іммігрантів. З огляду на масовість феномену та, водночас, його цілковиту невивченість, особливо актуальним видається дослідження соціальної ідентичності українських мігрантів в Італії з метою виявлення особливостей їхньої адаптації в специфічних умовах імміграції та з'ясування основних проблем, пов'язаних з інтеграцією в нове трудове, соціальне й соціокультурне середовище.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ЇЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В ЗАРУБІЖНІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Соціальна ідентичність – це багаторівневе та багатокомпонентне поняття, запозичене з галузі соціальної психології: в загальноприйнятому розумінні соціальну ідентичність слід тлумачити як процес і результат ідентифікації людини з тими чи іншими соціальними групами, що детермінують вибір способів її соціальної поведінки. У 1978 р. Генрі Теджфел сформулював теорію соціальної ідентичності. Згідно з цією теорією, соціальна ідентичність людини визначається її належністю до груп та категорій [26; 28]. Згодом теорія Теджфела набрала подальшого розвитку і різнобічних інтерпретацій у працях Джона Тернера, Майкла Гогга й багатьох інших європейських та американських учених [14; 15; 20; 22, 30]. У сучасній західній науці теорія соціальної ідентичності є однією з найбільш евристичних теоретичних моделей для вивчення найрізноманітніших соціальних і соціокультурних феноменів, у тому числі політичного характеру, таких як міжетнічні й міжконфесійні відносини, соціальна маргіналізація, расова дискримінація, міжнародні конфлікти. Інтегративний характер цієї теорії та описуваних нею феноменів потребує міждисциплінарного підходу, що в сучасній західній науці реалізується в дослідженнях соціальної ідентичності не тільки з психологічних і соціологічних позицій, але також з погляду філософії, культурології, політології.

Для країн Центральної та Східної Європи проблематика соціальної ідентифікації й соціальної ідентичності так само є надзвичайно актуальною. Специфіка цього контексту визначається трансформаційним характером посттоталітарних суспільств, а саме: радикальними змінами їхньої соціальної структури й суспільних відносин; розмиванням традиційних груп і страт та виникненням нових; утратою критеріїв соціальної стратифікації й формуванням найрізноманітніших систем координат нового соціального простору [8]. Більшість учених аналізує трансформації соціальної ідентичності людей пострадянського простору з точки зору їхніх реакцій на радикально мінливу й невизначену реальність, тому соціальна ідентичність розглядається як індикатор міри адаптації в нових соціально-економічних умовах [1; 3; 7; 8]. При цьому особливий наголос робиться саме на тому, що "носієм соціальної ідентичності є конкретна особистість, наділена унікальним життєвим досвідом та неповторною картиною світу, в якій суб'єктивно відбиваються соціальні відносини" [8, с. 6]. Український соціолог Наталія Коваліско, застосовуючи ідеї П. Бурдьє про залежність диспозицій та практики людей від оцінки ними власного соціального стану в умовах слабко структурованого трансформаційного українського суспільства, дійшла висновку про нівеляцію в ньому критеріїв соціальної стратифікації: "Соціальна структура, характерна для цього суспільства до початку "переходу", значною мірою вже зруйнована, а нова перебуває в процесі становлення. Риси нової структури ще не досягли рівня визначеності, який міг би дати людям надійні когнітивні орієнтири для ідентифікації з тією чи іншою соціальною групою" [5, с. 58]. У цих умовах соціальна ідентичність індивіда втрачає колишні якості як "зовнішніх" об'єктивних даних (соціальне походження, освіта, формальна професія тощо), так і суб'єктивні критерії стратифікації (соціальна ідентифікація, спосіб життя, культурні орієнтації, особливості ціннісних систем, способи споживання і т. д.). Радикальні зміни в орієнтації суспільної культури, а саме перехід від моделі соціальної безпеки до моделі соціальної конкуренції, значною мірою посилюють індивідуалізацію особистих життєвих практик. Вельми рельєфно ця тенденція проявляється у феномені зовнішньої трудової міграції українських громадян, і в цьому контексті особливо симптоматичною виступає українська жіноча імміграція в Італії.

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ЖІНОЧОЇ ІММІГРАЦІЇ

На відміну від інших європейських країн, насамперед Франції та Великої Британії, де тип імміграції визначається історико-культурними особливостями (зокрема, колоніальним минулим і постколоніальними реаліями), імміграція в Італії – це результат найрізноманітніших причин та мотивацій, що зумовлює гетерогенний та багатонаціональний характер груп іммігрантів, присутніх на території. Примітно, що вже перші міграційні потоки на початку 60-х рр. ХХ ст. склалися переважно з жінок, зайнятих у сфері домашніх послуг. Ці мігрантки походили з Островів Зеленого Мису, Філіппін, Ефіопії та Еритреї – країн третього світу, але християнського віросповідання (католицького й православного).

З 80-х рр. минулого століття почався масовий приплив жінок-мігранток з країн Центральної Європи, насамперед із Польщі, який суттєво перевершив кількісні параметри першої "жіночої хвилі". Саме на той період припадає пік професійної активізації італійських жінок, які раніше займалися переважно домашнім господарством і веденням сім'ї (це стосується насамперед мешканок Півдня). Масовий попит на домашніх робітниць зустрівся з масовою пропозицією в особі іммігранток з країн Центральної та Східної Європи. Інший фундаментальний чинник, що зумовив специфіку імміграції в Італії, – це старіння автохтонного населення в поєднанні з недосконалою медичною та соціальною системою, неспроможною в повному обсязі забезпечити догляд за людьми похилого віку. Система приватного догляду в тій формі, в якій вона тепер існує в Італії, була сформована за активної участі польських мігранток. Сьогодні в цій сфері працюють переважно вихідці з України. Можливість входження українок у цю специфічну трудову нішу з'явилися на тому етапі, коли в середині 90-х рр. минулого століття польські домашні робітниці почали об'єднуватися в профспілки для ефективнішого відстоювання своїх соціальних прав перед приватними роботодавцями. Українки стали конкурентоспроможними завдяки тому, що погоджувалися на тяжкі й несприятливі умови праці й не висували вимог, які ставили їхні польські колеги (адекватна заробітна плата, вихідні та відпустка, сплата внесків до фондів соціального забезпечення тощо). Посилення українського чинника на ринку домашніх послуг в Італії відбулося наприкінці 2010-х рр. внаслідок масової рееміграції вихідців з Польщі, в якій після приєднання до Євросоюзу стабілізувалася політична ситуація й суттєво поліпшилися економічні умови. Деякі італійські дослідники схильні вважати, що масова трудова міграція з Польщі в Італію – феномен практично вичерпаний і завершений [21]. З цієї точки зору, українська міграція на Апенніни, яка веде початок з 90-х рр. ХХ ст., – це феномен у стадії формування з динамікою до кількісного зростання. Якщо міграційні процеси безпосередньо пов'язані з економічними, політичними та соціальними умовами в країні походження, то українські реалії очевидно продовжуватимуть сприяти збільшенню еміграції.

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ІММІГРАНТОК В ІТАЛІЇ

Феномен українських мігранток в Італії характеризується суперечливим поєднанням високого адаптаційного потенціалу й доволі слабкої соціальної інтегрованості. Адаптаційний потенціал зумовлений, передусім, сильною початковою мотивацією міграційного проекту: матеріальне забезпечення родини, залишеної в Україні. Масовість жіночої еміграції з України свідчить про те, що в ряді випадків жінки не просто дедалі частіше мусять виконувати функції голови родини (йдеться не лише про розлучених жінок, хоч ця категорія широко представлена серед мігранток з України), але й поставлені в умови вибору доволі радикальних способів її реалізації. З іншого боку, основним завданням і метою своєї трудової міграції за кордон українські жінки бачать не просто матеріальне утримання сім'ї, насамперед дітей, але й забезпечення прийнят-

ного рівня життя. Основним шляхом досягнення цієї мети вважається інвестиція в освіту дітей – середню спеціальну й вищу. Доцільно зазначити, що система освіти в низці пострадянських країн є особливо корумпованою сферою². Узагалі, міграційні феномени мають здатність відбивати в собі критичні сфери й дисфункції політичних, економічних та соціальних інститутів як у країні походження мігрантів, так і в країні їх нового перебування. З цього погляду аналіз явищ еміграції та імміграції виступає надзвичайно продуктивним методом вивчення проблематики того чи іншого суспільства. На думку деяких дослідників, значна міграційна мобільність сьогоденних українців безпосередньо пов'язана з особливо високою здатністю пристосування їх до нових, подеколи вельми несприятливих життєвих умов [25, с. 118–134].

Слабка соціальна інтегрованість українок в Італії зумовлена поєднанням низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. Мова йде насамперед про юридичну й соціальну незахищеність вихідців з України. Специфічний характер трудової діяльності в домашньому секторі з найменшим дотриманням трудового й податкового законодавства, з одного боку, а з іншого – подальше ужорсточення імміграційної політики й практики в Італії сприяють тому, що дедалі більша кількість українських громадян перебуває в країні на нелегальному становищі. Проблема суттєво ускладнюється через відсутність між Італією й Україною двосторонніх угод у сфері врегулювання трудової міграції та соціального забезпечення.

Суб'єктивний чинник недостатньої інтегрованості українок в італійське суспільство зумовлений невизначеністю їхнього статусу та міграційного проєкту. При дослідженні цих феноменів особливо продуктивно виступає вищезгадана модель теорії соціальної ідентичності Генрі Теджфела [26; 27; 28]. Російський соціальний психолог В. Агеев синтетично формулює її фундаментальні положення у вигляді таких постулатів [1]:

1. Соціальна ідентичність складається з тих аспектів образу "Я", що впливають зі сприйняття індивідом себе як члена певних соціальних груп.

2. Соціальні групи та членство в них пов'язані з позитивною чи негативною оцінкою, що існує відносно них у суспільстві; тому соціальна ідентичність може бути позитивною чи негативною.

3. Оцінка власної групи з боку індивідів визначається взаєминами з деякими іншими групами через соціальне порівняння ціннісно значущих якостей та характеристик. Порівняння, результатом якого стає позитивна відмінність власної групи від чужої, породжує високий престиж, негативна

² Наприклад, в останньому звіті Російської асоціації адвокатів-правозахисників наводяться дані про те, що на хабарі в Росії витрачається сума, еквівалентна половині російського ВВП (на 2009 рік – 1,2 трлн доларів). Якщо корупційні витрати в державних структурах становлять понад половину всього обігу коштів, то в більшості навчальних закладів, починаючи з дошкільних і закінчуючи вищими, близько 80% обігових коштів є тінновими внаслідок враження корупцією, див. сайт <http://russadvocat.com>. Аналогічні дані щодо України досі не оприлюднювалися.

відмінність – низький. Із цих постулатів випливає низка взаємопов'язаних наслідків:

а) індивіди прагнуть досягти або зберегти позитивну соціальну ідентичність;

б) позитивна соціальна ідентичність значною мірою залежить від сприятливого порівняння інгрупи з кількома релевантними аутгрупами: інгрупа має сприйматися як позитивно відмінна від релевантних аутгруп.

4. Оскільки позитивна оцінка власної групи можлива лише як результат порівняння її з іншими групами, а для такого порівняння необхідна наявність відмінних рис, то члени групи прагнуть диференціювати власну групу від решти будь-яких груп. Така диференціація особливо важлива для тих груп, які не визначені формально (як це буває, наприклад, у випадку етнічних громад), але тим не менше реально існують.

5. Існує принаймні три класи змінних, здатних впливати на міжгрупову диференціацію в конкретних соціальних ситуаціях:

а) індивіди повинні усвідомлювати належність до групи як один з аспектів своєї особистості, тобто суб'єктивно ідентифікувати себе з релевантною їм групою;

б) соціальна ситуація має бути такою, аби мали місце міжгрупові порівняння, що дають можливість вибору й оцінки релевантних якостей; при цьому не всі міжгрупові відмінності мають однакове значення;

в) інгрупи порівнюють себе не з кожною подумки доступною їм аутгрупою: аутгрупа повинна сприйматися як релевантна для порівняння.

6. Мета диференціації – зберегти й/або досягти переваги над аутгрупою за деякими параметрами. Через те будь-який акт диференціації буде значною мірою актом суперництва, що потребує порівняння за значущими ознаками.

7. Коли соціальна ідентичність не задовольняє членів групи, вони намагаються або залишити групу, до якої належать у даний момент, і приєднатися до більш високо оцінюваної ними групи, або зробити так, щоб їхня теперішня група стала позитивно відмінною від інших.

Тепер спробуємо застосувати ці постулати теорії соціальної ідентичності до опису феномену української імміграції в Італії, посилаючись при цьому на конкретні приклади з життя мігранток³.

1. Ототожнення себе з певною групою є природним в умовах імміграції. Незнайомий контекст, а таким, як правило, виявляється для іммігрантів соціокультурне середовище нової країни перебування, сприяє набуттю групової ідентичності: це найкоротший шлях і водночас найефективніший засіб у подоланні культурного шоку внаслідок психологічної та ідентитарної невизначеності: "Контекстуально особистісне "Я" трансформується таким чином, що сприймання самого себе, власні почуття, уявлення про навколишній світ і поведінка

³ У цій частині використані дані вищезгаданого дослідження MOM [19]; до нього входить публікація "Історія життя", що містить глибинні інтерв'ю з фокус-групою українських мігранток.

визначаються прототипом групи" [15, с. 233]. Найбільш поширений спосіб формування соціальних груп в умовах імміграції – за етнічною ознакою. Водночас, у випадку українців, точніше, українок в Італії, визначальними груповими ознаками є також стать і рід діяльності. Як уже зазначалося, переважна більшість українських іммігранток в Італії задіяна в домашньому секторі: обслуговування приватних помешкань, догляд за людьми похилого віку та дітьми. На цій підставі італійські дослідники ведуть мову про етнізацію даної трудової ніші [18, с. 27], а на загальному рівні семантика етноніма "українка" асоціюється зі словом "*badante*", доглядальниця. Примітно, що це стосується не тільки італійців, але й самих українок: після переїзду в Італію вони об'єктивно поставлені в такі умови, за яких вимушені ідентифікувати себе з цією соціальною групою: місце доглядальниці – не лише гарантований спосіб працевлаштування й заробітку; для українців це, по суті, єдино можлива нагода одержати легальний статус – дозвіл на перебування в Італії з метою трудової діяльності, відтак соціальні та юридичні гарантії, зокрема підстави для возз'єднання з родиною та можливість безперешкодного пересування між двома країнами. За свідченнями мігрантів, отримання документів на перебування є одним з найбільш проблематичних пунктів їхнього міграційного проекту: "Парадоксально, але коли я працювала доглядальницею, то дозвіл [на перебування – *тут і далі примітки авт.*] мала без проблем, його поновлювали безперешкодно. Коли вирішила змінити роботу, то мусила давати фальшиві свідчення... З документами так багато проблем, ми дуже залежимо від дозволу [на перебування], а він видається на основі твого контракту. Усі інші контракти [крім роботи доглядальницею] короткотермінові, максимум 6 місяців" (Світлана, 46 років, Вінниця [19, с. 13]).

2. Конфлікт виникає та ній підставі, що соціальна ідентичність категорії українських "доглядальниць" є радше негативною, ніж позитивною, насамперед у сприйнятті самих її представниць. Роботи, виконувані українками в Італії, не відповідають їхньому рівневі освіти й попередньому професійному досвідові та різко знижують їхній професійний статус: "Жінка, яка виїжджає [з України], не завжди розуміє, що то означає працювати доглядальницею. Якщо в Україні ти, скажімо, викладала в університеті, а тут раптом усвідомлюєш, що опинилася аж на нижчому щаблі [суспільної] піраміди, то це дуже важко сприйняти" (Тетяна, Дніпропетровськ, 39 років [19, с. 14]). Проблема поглиблюється тим, що початково міграційний проект планується як короткотерміновий, тому мігранти не ставлять перед собою завдання повноцінної інтеграції в італійське правове та соціальне середовище. Проте, з огляду на певні обставини, передусім через несприятливу для повернення ситуацію в Україні (зокрема, в ув'язненні самих мігрантів), подібна міграція затягується на невизначений термін. У таких умовах належність до певної соціальної групи сприймається як **вимушена**, як, зрештою, і сама інтеграція в італійський соціум: мігрантки мислять і сприймають себе в категоріях української громадянської належності, цілковито проектуючи себе в український соціум. Досвід цієї групи свідчить

про те, що сьогоднішні трудові мігранти схильні формувати для себе досить специфічні системи координат нового соціального простору з метою мотивації та життєзабезпечення власної діяльності. Примітно, що ці феномени супроводжуються втратою традиційних критеріїв соціальної стратифікації та виникненням нових механізмів формування соціального статусу й належності до певної соціальної групи. У низці випадків спостерігається часткова або цілковита деперсоналізація, коли особисте "я", по суті, асимілюється прототипом групи і соціальна ідентичність починає явно домінувати над особистою. Примітно, що незадовільним соціальним статусом більшість українок пояснює неможливість возз'єднання зі своїми родинами, зокрема перевезення до Італії своїх дітей: "В Італії я працювала не за фахом, а вона все-таки дочка лікарів [виділення авторки], виховувалася в певному середовищі, ходить у гарну школу, має друзів з хороших родин" (Ольга, 50 років, Львів [19, с. 31]).

3. Для багатьох українських громадян трудова міграція часто є першим досвідом виїзду за кордон. Перебування в європейському просторі дає їм нагоду для культурного порівняння й диференціації. З цього погляду українці в Італії не відчуваються відчужено, перебуваючи в середовищі питомо властивій їм європейської культури. Чуття культурної спорідненості вельми підсилює релігійний чинник: значна частина українських мігрантів походить із Західної України та є греко-католиками. Українська греко-католицька церква, що має в Італії вікову традицію, виступає місцем агрегації для більшості іммігрантів, причому зовсім не за конфесійною ознакою. В умовах юридичного вакууму з огляду на відсутність між Україною та Італією правових документів (у сфері соціального забезпечення та регуляції міграційних потоків) греко-католицька церква є фактично єдиною інституцією, яка в міру своїх можливостей забезпечує українцям реальну інтеграцію – в першу чергу культурну – в нове середовище перебування.

Порівняння себе з автохтонами, чії сім'ї обслуговують українці, дає останнім привід до сприятливого порівняння на свою користь: культурний та освітній рівень українських домашніх робітниць і доглядальниць нерідко виявляється вищим за рівень їхніх приватних роботодавців-італійців. Примітно, що тісний і безпосередній контакт українців з італійським середовищем, що до того ж здійснюється "зсередини" – через тривале й безперервне перебування в родині автохтонів – не завжди сприяє інтеграції. З одного боку, українки вирізняються високою здатністю до мовно-культурної адаптації. Вони мають виняткову практичну нагоду опанувати мову країни перебування, кулінарні та побутові традиції автохтонів; з іншого боку, доглядальниці часто відчувають себе ізольованими, психологічно "викраденими" своїми роботодавцями і відділеними від решти суспільства: "Що мені допомогло, що, власне, мене врятувало, так це прагнення вчитися. Спочатку я мала унікальну можливість використати знання "спільної" мови – мови мистецтва. Коли я приїхала в Рим, то закохалася в це місто. Переїзд до Рима [з італійської провінції]

врятував мене. Потім я почала вчити мову, дуже багато, сама, я стільки писала, читала. Тепер уже ні, бо з цією роботою стала погано бачити"⁴ (Наталя, 42 роки, м. Калуш [19, с. 16]); "Коли постійно працюєш зі старими людьми, то почуваш себе дещо ізольованою, причому не лише від зовнішнього світу, але й від будь-якої інформації взагалі" (Віра, 35 років, Львівська область [19, с. 29]). Безпосереднє перебування всередині італійських родин, тривалий і безперервний контакт з ними радше посилюють в українцях відчуття психологічної вразливості, невизначеного статусу, відтак неадекватної соціальної ідентичності. При цьому варто зазначити, що автохтони та їхні родини лише частково можуть вважатися релевантною аутгрупою для української інгрупи в італійському соціальному контексті.

4. Очевидною ознакою спроб групової диференціації українців в Італії можна вважати їхній громадський рух. У країні налічуються десятки культурних, культурно-релігійних та культурно-освітніх асоціацій. Іноді вони мають суто формальний характер без будь-якого реального наповнення, крім того, сама кількість їх демонструє недостатню розвинену здатність до повноцінного об'єднання з метою дійсної позитивної диференціації власної групи в італійському соціальному контексті. Свою роль відіграє той факт, що українська трудова міграція в Італію на даний час залишається стихійним масовим процесом, який не надається до регуляції (в тому числі зсередини) через повноцінне об'єднання на основі спільних інтересів та цілей. Водночас Італія для українців – країна первинної імміграції, на відміну від США, Канади та деяких країн Центральної Європи, де українська діаспора є історичним, давно оформленим та диференційованим явищем з яскраво вираженою позитивно соціальною ідентичністю. Первинність імміграції в Італію, її масовий та хаотичний характер зумовлюють певні труднощі, з якими стикаються сьогоденні українці в набутті чітко вираженої збалансованої соціальної ідентичності в умовах імміграції. Поряд із цим про позитивну динаміку свідчить активізація останнім часом видавничої, просвітницької роботи деяких українських асоціацій (зокрема, Християнського товариства українців Італії (м. Рим), Асоціації українських трудівниць в Італії (м. Рим), товариств "Надія" (м. Феррара), "Калина" (м. Салерно) тощо); а також громадсько-політичної діяльності окремих лідерів українських об'єднань, наприклад, обрання голови Асоціації українських трудівниць в Італії Тетяни Кузик додатковим радником з питань імміграції Римської мерії⁵. Незважаючи на те, що обрання на цю посаду здійснюється на основі належності до певної соціальної категорії (трудова іммігрантів), сама по собі ця діяльність, як і будь-яка громадська активність українських мігрантів в Італії, має явно виражену особистісну мотивацію, спрямовану передусім на вихід з непрестижної соціальної категорії. Так, у новій ситуації Тетяна однозначно схильна позиціонувати себе "з іншого боку": "Тепер, коли **я перебуваю з іншого боку**

⁴ Тепер ця жінка працює за фахом кравчиною в ательє високої моди.

⁵ Посада, запроваджена в Римській мерії з 2007 р., є виборною і має консультативний характер.

[виділення авторки] – з боку державних інституцій, адже я є муніципальним радником, – я розумію, що італійське суспільство не готове зрозуміти ці [бюрократичні] проблеми іммігрантів..." [19, с. 13–14].

5. Релевантними для міжгрупового порівняння виступають інші етнічні групи, які здійснюють в Італії подібний до українців рід діяльності. Насамперед, румуни й поляки, а також філіппінці й вихідці з країн Латинської Америки – саме ці етнічні групи найчастіше після українців зайняті в сфері домашніх послуг. Соціальне порівняння із зазначеними групами в італійському контексті здатне радше посилити в українцях негативне відчуття належності до так званих стигматизованих категорій. Ними заведено вважати групи, стосовно яких у конкретному суспільстві існують широко поділювані стереотипи. Як відомо, стигмою в античній Греції називалася мітка чи тавро на тілі рабів або злочинців, тобто осіб, що їх, зі зрозумілих причин, треба було уникати. Американський учений Е. Гоффман ужив цей термін для опису атрибутів індивіда, який у певному історичному й культурному контексті співвідноситься з негативною соціальною ідентичністю [13]. На перше місце Гоффман ставить стигматизацію на підставі атрибутів, які передаються від одного покоління до іншого, таких, як расова, етнічна або релігійна належність. У сучасній Італії, з огляду на історичні й соціальні особливості, описані у вступній частині цієї статті, саме поняття "іммігрант" має радше негативну конотацію, і на загальному рівні ця категорія справді зазнає своєї стигматизації, власне, стереотипного сприйняття за *a priori* міжгруповим принципом (автохтони *versus* іммігранти), а не на міжособистісному рівні. Примітно, що іммігранти "стигматизуються" не так за етнічним або расовим принципом, як за соціальною ознакою: виконавці некваліфікованої праці, на яку більше не погоджуються самі італійці. Якщо це і є універсальною тенденцією, котра завжди й скрізь характеризує імміграцію як таку, то італійська змінна в ній полягає в радикальній етнізації окремих трудових ніш, що суттєво ускладнює позитивну диференціацію різноманітних категорій іммігрантів, звужуючи в тому числі можливість реальної інтеграції їх в італійське середовище [18, с. 20–23]. Українські мігрантки переважно не просто відчують, а й чітко усвідомлюють цей взаємозв'язок: "Інтеграція можлива тільки тоді, як є можливість по-справжньому увійти в це [італійське] суспільство та отримати роботу нарівні з італійцями, наприклад, мати змогу працювати не лише доглядальницею чи прибиральницею" (Наталя, 42 роки, Калуш [19, с. 22]).

6. Водночас вихід зі "стигматизованої" соціальної групи сам по собі не впливає на ефективність інтеграції. Що стосується українців в Італії, то бажання покинути неprestижну соціальну групу, до якої вони в даний час належать, та приєднання до більш високо оцінюваної ними групи часто супроводжується втратою низки атрибутів культурної й національної ідентичності, передусім мовної. Феномен простежується вже на рівні так званого покоління 1^{1/2}, власне дітей, які приїхали на возз'єднання до матерів в Італію в ранньому підлітково-

му віці та закінчили тут останні класи середньої школи. Свідчення радника Римської мерії Тетяни Кузик, яка на практичному рівні констатує ідентитарні проблеми серед української молоді: "Якщо вони залишаються [в Італії], то перестають бути українцями, але й не стають італійцями. Вочевидь, їм доведеться іти тим самим непрестижним трудовим шляхом, що і їхнім матерям" [19, с. 24]. Феномен утрати атрибутів мовно-культурної ідентичності увиразнюється на рівні другого покоління – зокрема, дітей, народжених від мішаних шлюбів українок з італійцями. Для українських жінок в Італії шлюб з автохтоном – це найбільш поширений і бажаний спосіб змінити свою соціальну ідентичність. За кількістю мішаних шлюбів італійців з іноземками, одруження з українками стоять на другому місці після шлюбів з румунками [17, с. 123]. Симптоматично, що в більшості випадків українські матері не прагнуть передати дитині власну мовну й культурну ідентичність. Ці феномени є новими, відтак невивченими в італійському контексті, тому поки що їх можна описати суто теоретично, зокрема застосувавши дослідницьку модель акультурації Дж. Беррі [11]. Згідно з цією моделлю, існує певна кореляція між збереженням автентичної культурної ідентичності іммігрантів та ефективністю їх адаптації в умовах нового соціуму. З цієї точки зору, повноцінну інтеграцію забезпечує саме підтримання питомої культурної ідентичності в поєднанні з постійним обміном і/або співпрацею з іншими культурними групами. Порушення рівноваги між цими двома компонентами веде до зниження потенціалу інтеграції. Так, надмірне бажання зберегти власну культурну ідентичність коштом утрати контактів із зовнішнім середовищем обертається сепарацією (відділенням); вихід з питомої культурної ідентичності та злиття з домінантною культурою – асиміляцією, а слабкий інтерес до своєї культури й фактична відсутність контактів із зовнішнім контекстом породжує маргіналізацію [11, с. 38–74]. Саме дві останні форми акультурації найхарактерніші для українців в Італії: парадоксальним, на перший погляд, чином вони ототожнюють певну соціальну ідентичність з ідентичністю культурною, і вихід з першої нерідко означає відмову від другої.

ВИСНОВКИ

Зовнішня трудова міграція виявляється одним з найпоширеніших, але далеко не завжди ефективним способом життєзабезпечення. Показовим у цьому контексті є чинник жіночої зовнішньої міграції, супроводжуваний формуванням (зокрема, в Італії) своєрідних "українізованих" трудових ніш. Ці феномени зумовлюють виникнення переважно негативної соціальної ідентичності з огляду на такі основні причини:

- а) зниження професійного та соціального статусу;
- б) невизначеність міграційного проекту;
- в) недостатня мотивація та брак реальних механізмів для повноцінної інтеграції в італійське правове й соціальне середовище.

Примітно, що значна частина українських мігрантів в Італії проектує себе виключно в український контекст, у якому намагається формувати позитивну

соціальну ідентичність: через підвищення матеріального й соціального становища своєї родини (придбання житла, інвестиції в освіту дітей); через запровадження на батьківщині приватного підприємництва з урахуванням досвіду, здобутого під час трудової діяльності в країні з ліберальною економічною системою та розвинутим громадянським суспільством. Про намір реінтегруватися в український соціум свідчить також і той факт, що тільки незначна частина українських мігрантів возз'єднується в Італії зі своїми родинами, власне, дітьми.

Дослідження соціальної ідентичності українців в Італії дає підстави припускати, що стабілізація їхнього міграційного процесу та наступна інтеграція в італійське правове, соціальне й соціокультурне середовище можуть супроводжуватися радикальними асиміляційними процесами. Недиференційоване отождолення українськими трудовими мігрантами певної соціальної ідентичності з власною культурною ідентичністю є непродуктивним і небезпечним, оскільки його наслідком може стати практично цілковита втрата питомої ідентичності, передусім мовної. Механізми та причини цього явища ймовірно варто шукати не просто в соціальній, а в історико-культурній площині. Мова йде, насамперед, про колоніальне минуле України, що докорінно позначило питому ідентичність її населення. Це тема окремого дослідження, необхідного, втім, для повноцінної та адекватної інтерпретації постколоніальних реалій, у тому числі масової міграції із сьогоденної України. Іноді вона викликана швидше небажанням, аніж неможливістю реалізувати себе на батьківщині, хоч при цьому пов'язана з перебуванням у незадовільній соціальній ідентичності. У свою чергу, ослаблена в культурному відношенні питома ідентичність негативно впливає на ефективність інтеграції сучасних українських іммігрантів у середовище країни нового перебування.

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально психологические проблемы / В.С.Агеев. – М. : МГУ, 1990.
2. Андреева Г.М. Психология социального познания. – М. : Аспект пресс, 1997.
3. Голенкова З.Т. Становление гражданского общества и социальная стратификация / З.Т.Голенкова, В.В.Витюк, Ю.В.Гридин и др. // Социс. – 1995. – № 6. – С. 14–24.
4. Заславская Т.И. Социология экономической жизни: очерки теории / Т.И.Заславская, Р.В.Рывкина. – Новосибирск : Изд-во Новосибир. гос. ун-та, 1991.
5. Коваліско Н. Соціальна ідентичність як чинник соціальної стратифікації / Н.Коваліско // Соціальна психологія. – 2010. – № 3 (41). – С. 58–74.
6. Макеев С.А. Социальные идентификации и идентичности / С.А.Макеев, С.С.Оксамитная, Е.А.Швачко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996.
7. Макеев С.О. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні / С.О.Макеев // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття : кол. моногр. / під ред. М.О.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999.

8. Микляева А.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования : моногр. / А.В.Микляева, П.В.Румянцева. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2008.
9. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження процесів української трудової міграції / І.Марков, Ю.Бойко, О.Іванкова-Стецюк, Г.Селещук. – Львів, 2009.
10. Allargamento a est e immigrazione. – Roma : Edizioni IDOS, 2004.
11. *Berry J.-W.* Psicologia transculturale : trad. it. / Berry J.-W. – Milano, 1994.
12. *Bourdieu P.* Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action / P.Bourdieu. – Seuil, 1994.
13. *Goffman E.* Behaviour in public places / E.Goffman. – Glencoe : The Free Press, 1963.
14. *Hogg M.A.* Subjective uncertainty reduction through self-categorization: A motivational theory of social identity processes / M.A.Hogg // European Review of Social Psychology, Wiley Chichester.– 2000. – Vol. 11. – Pp. 223–256.
15. *Hymans, J.E.C.* Applying Social Identity Theory to the Study of International Politics: A Plea for Caution / J.E.C.Hymans // IR and SIT paper for PPBW. – 2002. – January 3.
16. Immigrazione: Dossier Statistico Caritas/Migrantes 2010. – Roma : Edizioni IDOS, 2010.
17. Immigrazione: Dossier Statistico Caritas/Migrantes 2010, Roma : Edizioni IDOS, 2009.
18. Indici di integrazione degli immigrati in Italia : VII Rapporto. – Roma, 2010.
19. Intervento di capacity building in favore delle istituzioni locali ucraine per il rafforzamento delle politiche migratorie e socio-educative rivolte ai bambini, alle donne ed alle comunità locali Storie di vita / Organizzazione Internazionale per le Migrazioni. – Roma : MFR, 2010.
20. *Knippenberg, V.E.A.* Organizational Identification after a merger: A social identity perspective / V.E.A.Knippenberg // British Journal of Social Psychology. – 2002. – № 41. – Pp. 233–252.
21. *Maciotti I.* L'esperienza migratoria. Immigrati e rifugiati in Italia / I.Maciotti, E.Pugliese. – Bari : Laterza, 2010.
22. *Major B.* Social stigma: The affective consequences of attributional ambiguity / B.Major, J.Crocker // Affect, cognition and stereotyping: Interactive processes in intergroup perception / D.M.Mackie, D.L.Hamilton (eds.). – New York : Academic Press, 1993. – Pp. 345–370.
23. *Moscovici S.* Social influence and social change / S.Moscovici. – New York : Academic Press, 1976.
24. Osservatorio romano sulle migrazioni. – Roma : Edizioni IDOS, 2008.
25. *Pribytovka I.M.* I processi migratori attuali nell'Ucrainain Migranti, rifugiati e nomadi / I.M.Pribytovka // in Europa dell'Est in movimento / a cura di G.Campani, F.Carchedi, G.Mottura. – Torino : L'harmattan Italia, 1998.

26. *Tajfel H.* Differentiation between social groups: Studies in social psychology of intergroup relations / H.Tajfel. – London : Academic Press, 1978.
27. *Tajfel H.* Human groups and social categories / H.Tajfel. – Cambridge : Cambridge University Press, 1981.
28. *Tajfel H.* Social identity and intergroup relations / H.Tajfel. – Cambridge : Cambridge University Press, 1982.
29. *Sherif M.* Social psychology / M.Sherif. – New York : Harper & Row, 1969.
30. *Turner J.C.* Rediscovering the social group: A self-categorizations theory / J.C.Turner. – New York : Blackwell, 1987.

Отримано 29.08.11

Е.А. Пономарева, канд. філол. наук

**ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКИХ ІМІГРАНТІВ В ІТАЛІЇ С ТОЧКИ
ЗРЕННЯ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

В статті аналізуються масштаби, соціальні аспекти, общественні фактори і особливості трудової міграції з України в Італію в взаємозв'язі з міграційними процесами в мировому і загальноєвропейському просторі.

Ключові слова: трудова міграція, соціальне вимірювання міграційних процесів, соціальна ідентичність, реальна інтегрованість іммігрантів.

O.O. Ponomareva, Cand. of Philol. Scie.

**PHENOMENON OF UKRAINIAN IMMIGRANTS IN ITALY FROM
THE PERSPECTIVE OF SOCIAL IDENTITY THEORY**

The article analyzes extents, social aspects, social factors and characteristics of labor migration from Ukraine to Italy in correlation with the migration in the world and European space.

Key words: labor migration, social evaluation of migration processes, social identity, the real integration of immigrant.